

НАУКОВИЙ КОНТЕКСТ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ У МЕТОДИЦІ НАВЧАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

О. А. Федій

Статтю присвячено формуванню цілісності демографічних знань учнів. Розкрито нові поняття, такі як "золотий мільярд", "чорна демографічна діра", "демографічний розвиток", вивчення яких на уроках географії сприятиме опануванню школярами 9-10-х класів знань про демографічні аспекти життєдіяльності населення світу та його регіонів. Інформацію можна використати на уроках географії й у позашкільній роботі, зокрема для підготовки учнів до участі в інтелектуальних конкурсах.

Ключові слова: демографічні поняття, демографічні процеси, демографічна характеристика населення.

Федий А. А. Научный контекст демографических понятий в методике изучения экономической и социальной географии

Статья посвящена формированию целостности демографических знаний учеников. Раскрыты новые понятия, такие как "золотой миллиард", "чёрная демографическая дыра", "демографическое развитие", изучение которых на уроках географии будет способствовать овладению школьниками 9-10-х классов знаниями о демографических аспектах жизнедеятельности населения мира и его регионов. Информацию можно использовать на уроках географии и внешкольной работе, в том числе для подготовки учеников к участию в интеллектуальных конкурсах.

Ключевые слова: демографические понятия, демографические процессы, демографическая характеристика населения.

Fediy O. A. Scientific Context of Demographic Concepts in the Methodology of Studying the Economic and Social Geography

This article is devoted to the formation integrity demographic of students' knowledge. Discover new concepts such as "golden billion", "black demographic hole", "demographic development", the study of the lessons of geography contribute to the formation of students of 9th and 10th grade knowledge about demographic aspects of the population of the world and its regions. If you want you can use information in geography class and in extracurricular activities, in particular to prepare students to participate in intellectual contests.

Keywords: demographic concepts, demographic trends, demographic characteristics of the population.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Основне завдання навчання географії в школі – сприяння оволодінню учнями науковими знаннями, тобто відкриттю об'єктивної істини про важливі сторони об'єкта, процесу, явища. Знання на науковому рівні проявляються у відображенні фактів, володінні поняттями, розумінні причинно-наслідкових зв'язків, законів та закономірностей. Поняття є найвагомішим елементом наукових знань. Аналіз теоретичних досліджень у галузі методики навчання географії, досвід учителів, власні спостереження засвідчують, що формування понять – це складний, цілісний психолого-педагогічний процес. Формування демографічних понять у шкільних курсах географії є необхідною умовою цілісного підходу в нав-

чанні, вихованні і формуванні свідомості школярів.

На сучасному етапі розвитку освіти велике значення надається прикладному аспекту формування знань школярів, їх умінню застосовувати знання на практиці. У цьому контексті універсальність демографічних знань полягає у можливості їх використання для пояснення економічних реалій та навколишньої соціальної дійсності. На уроках економічної і соціальної географії учні повинні виокремлювати демографічні особливості суспільного життя і застосовувати їх у різних поєднаннях до конкретних життєвих ситуацій. У зв'язку з профілізацією школи постає необхідність висвітлення нових демографічних понять, що відбивають багатогранні аспекти життєдіяльності насе-

Федій Олександр Анатолійович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

лення і дедалі частіше з'являються у пресі, на телебаченні та буденному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демографічні знання в шкільних курсах економічної і соціальної географії розкрито за допомогою фактів, понять, закономірностей. Сучасні шкільні підручники для 9-х та 10-х класів відображають зміст програмного матеріалу відповідно до Державного стандарту базової і повної середньої освіти. Як складовий загально-географічних знань, що їх учні здобувають у середній школі, демографічним знанням приділено велику увагу авторами українських підручників із навчальних курсів "Економічна та соціальна географія України" і "Соціально-економічна географія світу". Автори підручників Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева [1], Ф. Д. Заставний [2], С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко [3; 4], В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова [6; 7], О. І. Шаблій [8], Л. В. Тименко, О. М. Топузов [10] оцінюють демографічні особливості життєдіяльності населення в нерозривному зв'язку з його кількісними та якісними характеристиками. Фундаментальні демографічні поняття "відтворення населення", "природний рух", "народжуваність", "смертність", "природний приріст", "механічний рух", "еміграція", "імміграція", "статеві-вікова структура", "тривалість життя" розкрито відповідно до чинних програм із географії. Більш глибокий аналіз демографічної ситуації у світі з висвітленням нових понять дають В. В. Безуглий, Т. Г. Гільберг, Л. Б. Паламарчук [5], О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко [9].

Мета статті – розкрити зміст нових демографічних понять, що сприятиме формуванню цілісності демографічних знань старшокласників під час вивчення шкільних курсів економічної і соціальної географії.

Виклад основного матеріалу. Навчальні програми містять усі елементи основ демографії, що їх необхідно засвоїти учням під час вивчення географії. Автори шкільних підручників намагаються широко висвітлити демографічні дані, забезпечуючи високий науковий рівень вивчення географії та її демографічної складової. Зміна структури шкільних програм призводить до невідповідності навчального матеріалу і часу, який відведений для його засвоєння учнями. Виключення із програми деяких понять може позначитися на рівні знань учнів із високими навчальними досягненнями, не даючи їм змоги ознайомитися з матеріалом у повному обсязі. Розв'язання проблеми кількості демографічних понять у шкільних курсах географії полягає у їх систематизації. Щоб демографічні поняття

формувалися в учнів не як ізольовані елементи знань, важливо їх вводити в систему.

Поряд із поняттями, що дають повноцінну характеристику населенню, дедалі частіше виникає потреба в ознайомленні учнів 9-х і 10-х класів із новими демографічними термінами. Останні виникають унаслідок розвитку географії як науки і поглиблення її міжпредметних зв'язків, особливо з демографією, економікою, соціологією, геополітикою. Так, на межі географії і демографії сформувалася геодемографія. Як суміжний напрям дослідження вона займається вивченням широкого кола питань, що включають природний, механічний та соціальний рухи населення, його сімейно-шлюбну та статеві-вікову структури, якість життя, демографічну політику в великих регіонах світу і окремих територіальних одиниць країн. Унаслідок цього з учнями 9-х і 10-х класів на уроках фактично обговорюється *геодемографічна ситуація* в Україні та світі відповідно. Геодемографічні тенденції впливають на систему розселення людей, формують своєрідний каркас розвитку регіонів і країн.

Вивчені учнями на уроках географії глобальні світові проблеми і відповідні терміни, наприклад, "демографічний вибух" і "демографічна криза", породжують низку нових термінів і понять, що пов'язані із життєдіяльністю населення у світі і відображають стан суспільства. До них можна віднести такі: "золотий мільярд", "чорна демографічна діра", "демографічне омолодження", "демографічне старіння".

Темпи приросту чисельності населення світу – одна з найважливіших глобальних проблем людства. Із 30 на 31 жовтня 2011 р. весь світ очікував на знаменну подію – народження семимільярдного жителя планети. Цей факт, із одного боку, свідчить про головну особливість населення – можливість самовідтворення, що є ознакою продовження життя, з іншого – викликає занепокоєння демографів, географів, соціологів, економістів у зв'язку із неконтрольованими процесами відтворення населення у багатьох країнах, особливо бідних. Більшість науковців дотримуються думки, що зростання чисельності населення планети не є бажаним, тому в другій половині ХХ ст. виникла концепція "золотого мільярда".

"Золотий мільярд" – вислів-термін, яким позначають населення розвинених країн із достатньо високим рівнем життя в умовах обмежених ресурсів. Мова йде про розподіл населення на жителів "цивілізованих країн", де існують високі соціальні гарантії, умови для особистісного розвитку, та жителів "третього світу", де

унеможливлене задоволення навіть елементарних життєвих потреб. Не є випадковим, що до золотого фонду "одного мільярда" належать США, Японія, країни ЄС та інші високорозвинені держави. 4/5 населення Землі з Азії, Африки, Латинської Америки, а також пострадянського простору, що володіють основною масою сировини й енергії, витіснені з "місця під сонцем" і насправді є сировинними колоніями зазначених країн. Концепція "золотого мільярда" є неофіційною версією демографічної перспективи щодо кількості населення світу, оскільки суперечить гуманним принципам існування людей на планеті. Учням на уроках географії це поняття необхідно розкрити як одну з версій у геополітиці, що виправдовує зменшення кількості населення у світі.

У багатьох країнах Західної Європи спостерігається скорочення населення через перевищення показника смертності над показником народжуваності. Від'ємний природний приріст характерний для Німеччини, Італії, Нідерландів, але для країн Східної і Центральної Європи, особливо Росії, України, Білорусії, Болгарії, Сербії скорочення кількості населення набуло катастрофічного характеру. Так, ще на початку 90-х років минулого століття в Росії проживало 148 млн осіб, що відповідає шостому місцю цієї країни за кількістю населення у світі. За прогнозами, найближчими роками кількість населення Росії може скоротитися до 130 млн осіб, у результаті чого країна ввійде лише у двадцятку світових лідерів.

Найгірша ситуація у світі щодо темпів скорочення населення склалася в Україні. Досягнувши показника 52,2 млн осіб у 1992 р., кількість населення України впродовж наступних років постійно зменшувалася, що є ознакою депопуляції. За показниками природного скорочення у 90-ті роки ХХ ст. на 1 000 осіб (-7,5 %) держава займала перше місце у світі, "обігнавши" країни, де відбувалися війни, були не вирішені проблеми голоду, кваліфікованої медичної допомоги. Незважаючи на покращення демографічної ситуації упродовж останніх років, кількість населення України, за оптимістичними прогнозами, не перевищить 35-40 млн осіб. Наведені приклади засвідчують, що на території колишнього СРСР утворюється "чорна демографічна діра". Відновлення потенціалу країни можливе лише за систематичної і регулярної стимулюючої демографічної політики.

Вивчення напрямів демографічної політики в різних типах країн учнями 9-х і 10-х класів на уроках економічної і соціальної географії може бути спрямоване на розкриття понять "демографічне старіння" і "демографічне омолодження". Вік є

однією з найважливіших характеристик населення, оскільки демографічні події завжди аналізуються на різних стадіях життєвого циклу людини. Загрозливою для багатьох європейських країн є тенденція зростання в структурі населення частки літніх людей віком понад 60 років. Цей критерій використовують для оцінки *демографічного старіння* – збільшення частки людей старших вікових груп у населенні. Старіння населення є результатом тривалих демографічних змін, зрушень у характері відтворення населення, а також, частково, міграції. Воно стає державною проблемою, що потребує негайного вирішення, оскільки означає скорочення припливу молоді в економіку, збільшення демографічного навантаження на працездатне населення, породжує нові вимоги до соціального забезпечення і медичного обслуговування. Крайньою межею цієї характеристики є показник 8 %. В Україні питома вага осіб віком понад 60 років у загальній кількості населення становить 23 % і є однією з найвищих у світі.

Демографічне омолодження – процес, що відбувається завдяки збільшенню частки дітей і молодих людей у загальній кількості населення. Омолодження відбувається при зростанні показників народжуваності, а також є наслідком імміграції молодих людей в окремі держави та регіони країни. Серед науковців немає однозначної думки щодо позитивних наслідків омолодження, бо ж у країнах із високою часткою дітей і молоді в структурі населення виникають проблеми соціального забезпечення, створення робочих місць тощо. Демографічне старіння й омолодження є крайніми небажаними межами стану суспільства. Шкільна географія має спрямовувати знання учнів на вирішення проблем регулювання відтворювальних процесів та створення раціональної вікової структури населення в країні.

Дедалі частіше у ЗМІ зустрічаємо поняття "демографічний розвиток країни", "демографічний капітал", "демографічний потенціал", "демографічні групи населення".

Під *демографічним розвитком країни* розуміється закономірний процес кількісних і якісних змін у часі та просторі демографічної складової суспільства. Розвиток передбачає рух суспільства до нових якісних ознак, а на перше місце висуваються характеристики населення – природне і міграційне відтворення, статевовікова структура тощо. Особливості демографічного розвитку країн та їх окремих регіонів визначаються співвідношенням основних показників: народжуваності і смертності, прибулих і вибулих, частки населення за віковими і статевими

ознаками. Зміни в кількісних і якісних характеристиках населення у майбутньому ведуть до динаміки "демографічного капіталу" – людських ресурсів, здатних до продуктивної діяльності в усіх сферах, особливо економічній. При контрольованих відтворювальних процесах у суспільстві відбуваються позитивні зрушення в одному з найголовніших елементів продуктивних сил – трудових ресурсах. Саме вони є "дзеркалом" людського капіталу.

Говорячи про перспективу розвитку країни, зазначимо, що одним із перших факторів, що впливають на цей процес, є демографічні показники в суспільстві. У такому разі використовують термін "демографічний потенціал" – можливість країни досягти позитивних кількісних і якісних характеристик населення, що стануть основним чинником соціально-економічного розвитку країни. Населення було, є і буде головною складовою будь-якої держави. Тому вивчення забезпечення країни трудовими ресурсами, особливостей її статево-вікової структури – украй важливе завдання. Населення формує, власне, демографічний потенціал, без якого неможливий розвиток жодної з країн чи світового господарства загалом. Демографічні процеси у багатьох країнах є слабким місцем. У бідних країнах високі темпи приросту населення призводять до надлишку трудових ресурсів, а у високо- і середньорозвинених унаслідок скорочення кількості населення кадровий потенціал відновити неможливо. Отже, при аналізі на уроках географії демографічної ситуації, вивченні особливостей розподілу трудових ресурсів у країні та світі загалом учням можна розкрити у взаємопов'язаній системі поняття "демографічний розвиток країни", "демографічний капітал" і "демографічний потенціал".

Використовуючи поняття "демографічні групи населення", засоби масової інформації підкреслюють, що населення країни не є однорідним. Від переважання тієї чи іншої категорії людей, наприклад, дітей, пенсіонерів, залежать макроекономічні показники в державі, коефіцієнт прожиткового мінімуму, індекс споживчих цін. Визнаючи гостру демографічну проблему сьогодення і погіршення ситуації у майбутньому, політики, науковці, громадські організації прогнозують зменшення кількості населення в Україні, особливо працездатного віку. Уряд наголошує на низькому демографічному по-

тенціалі держави. Така ситуація може призвести до зниження темпів національного виробництва, а значить, погіршення економічного потенціалу країни. Унаслідок цього в економіці виник цілий напрям, що отримав назву демографікс (demographics) – практичне застосування демографічних знань у бізнесі, менеджменті, маркетингу. До прикладу, виробники продукції повинні орієнтуватися на потреби певної категорії громадян, головні ознаки яких – вік, стать, освіта, професія, сімейний стан, доходи.

Висновки. Отже, демографічна характеристика населення, вивчення якої відбувається на уроках економічної і соціальної географії, є актуальною в усіх аспектах суспільного життя. Нові поняття забезпечують реалізацію сучасних підходів до висвітлення демографічної характеристики населення України та світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. серед. шк. [Текст] / [авт. кол.: Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева та ін.] ; [за ред. Б. П. Яценка]. – К. : АртЕк, 1997. – 248 с. – (Трансформація гуманітарної освіти України).
2. Заставний Ф. Д. Економічна і соціальна географія України : підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. [Текст] / Федір Дмитрович Заставний ; [5-те вид., із змінами]. – К. : Навч. книга, 2007. – 255 с.
3. Кобернік С. Г. Географія : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – Х. : Оберіг, 2010. – 304 с.
4. Кобернік С. Г. Географія України. 8-9 класи : Дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – К. : Стафед-2; Х. : Веста, вид-во "Ранок", 2003. – 216 с.
5. Паламарчук Л. Б. Географія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : профіль. рівень [Текст] / Л. Б. Паламарчук, Т. Г. Гільберг, В. В. Безуглий. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
6. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2009. – 288 с.
7. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
8. Соціально-економічна географія України : навч. посіб. [Текст] / [за ред. проф. О. І. Шаблія]. – Л. : Світ, 1994. – 608 с.
9. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : профільн. рівень [Текст] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тищенко. – К. : Пед. думка, 2009. – 304 с.
10. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / О. М. Топузов, Л. В. Тищенко. – К. : Зодіак-ЕКО, 2005. – 208 с.

Цитувати: Федій О. А. Науковий контекст демографічних понять у методичці навчання економічної і соціальної географії / О. А. Федій. – Постметодика. – 2013. – № 2. – С. 37–40.

© О. А. Федій, 2013. Стаття надійшла в редакцію 14.08.2013 ■